

E) Plemstvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj

1) Odličnik i plemić

Kao i skup pojmova “selo/seljak/seljaštvo” i pojam “plemstvo” složena je i društveno višeznačna pojava hrvatskoga srednjovjekovlja, a njegov postanak i razvoj jedna od ključnih sastavnica u razvoju hrvatskih društava. Da bismo mogli odrediti pojmove *plemić* i *plemstvo*, nužno je pratiti i tumačiti složene procese, u kojima se, u stoljetnim trajanjima, oblikuje plemstvo kao staleški jasno određena društvena skupina. U takvu je nastojanju nužno imati na umu temeljne kriterije takva istraživanja, prije svega: a) razlike između prostorne i društvene osnovice, iz koje raste i postupno se razvija plemstvo, tj. razlike između istočnojadranskoga pojasa gradskih društava i kontinentalnoga prostora Hrvatske i Slavonije; b) razlike između pojmova “odličnik” i “plemić”, napose važne u razlaganju o plemstvu na području kraljevske Hrvatske, južno od Gvozda. Razlikovanje, primjerice, između društvenih pojmova “odličnik” i “plemić” otežava činjenica što vrela i za jedan i za drugi pojam često upotrebljavaju isti izraz – *nobilis/nobiles*. To znači da je *nobilis* i ranosrednjovjekovni uglednik na kraljevskome dvoru Trpimirovića i pripadnik staleški određenoga plemstva, bilo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj bilo u gradskim društvima na istočnome Jadranu.

Raspon pojmova “odličnik” > “plemić” podrazumijeva uvažavanje kategorije razvoja društava i društvenih skupina. A u pokušaju da protumači značajke srednjovjekovnih društava, prije svega činjenicu o dubokim razdiobama i nejednakosti ljudi u njima, odnosno o imovnim, pravnim i intelektualnim razlikama između pojedinaca i društvenih skupina, hrvatska je moderna historiografija već od svojih početaka u sredini XIX. stoljeća oscilirala između dvaju postupaka: s jedne strane primjenjivala je shematska rješenja, a s druge je strane nastojala kritičkom analizom vrelâ prodrijeti do društvene zbilje, što je bilo napose teško u istraživanju o onim razdobljima iz kojih su do nas doprle oskudne obavijesti izvora.

2) Plemstvo i historiografija: Ferdo Šišić

Najizrazitiji model spoznaja hrvatske historiografije o plemstvu u ranome hrvatskom društvu do sredine XX. stoljeća jest *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* Ferde Šišića iz 1925. godine. U njegovu tekstu o hrvatskom društvu zrcale se naponi njegovih prethodnika, prije svega Franje Račkoga i Vjekoslava Klaića, ali Šišić njihove spoznaje uključuje u vlastitu sintezu o ustrojstvu hrvatskoga društva u razdoblju Trpimirovića.

Prema Ferdi Šišiću hrvatski je narod u ranome srednjem vijeku bio “sastavljen od slobodnih (*ingenuus, liber*) i neslobodnih ljudi (*servus, ancilla*)”, a prvi su se dijelili u “seljake, građane i plemiće”. Građanstvo se “dijelilo u dva razreda: u gradske plemiće (*cives maiores, nobiles*, docnije *patricii*) [...] i u obične neplemenite građane (*cives minores, ignobiles*)”. Jednako tako “i plemstvo (*nobiles Chroatae*) bijaše dvojako: više i niže. U više plemstvo (*proceres, principes, primates, barones*) brojili su se banovi, župani i dvorski dostojanstvenici (*comites*), dok su svi ostali sačinjavali niže plemstvo”. Kako je, ističe Šišić, “poznato da se svaki slovenski narod raspadao u plemena (*tribus*), a ova opet u bratstva (*generatio*), s bezbrojnim rodovima (*linea*, hiža, kuća)”, tako je i hrvatski narod bio podijeljen u plemena. Ona su se postupno društveno razdvajala, jer su se “uzdigli s vremenom najodličniji rodovi iz pojedinih plemena do položaja velikaša, dok su drugi i bliži i dalji plemenski srodnici bili obični plemići, to jest tek priznati članovi plemena”. Šišić konačno zaključuje da je “već i prije godine 1102. u Hrvatskoj bilo više od dvanaest plemićkih porodica (rodova), a ugovor s Kolomanom utanačilo je ono dvanaest velikaša (župana) kao predstavnici dvanaest hrvatskih plemena”.⁴⁹

Ferdo Šišić preuzima od Franje Račkoga gledište o “plemenskome” ustrojstvu u ranom hrvatskome društvu, a od Vjekoslava Klaića i njegove teze o “socijalnome dualizmu”, kako je već ranije istaknuto, zaključak da su svi pripadnici hrvatskih plemena plemići. Od Račkoga i Klaića preuzima i podjelu u više i niže plemstvo,⁵⁰ smatrajući da 1102. godine velikaši sklapaju ugovor s kraljem Kolomanom. Šišićeva predodžba o hrvatskome plemstvu i dvanaest hrvatskih plemena dakle bila je usredotočena u zbivanjima što ih opisuje spis *Pacta conventa* ili *Qualiter*.

Istražujući hrvatsko plemstvo, hrvatska historiografija je, dakle, sve do sredine XX. stoljeća, od Franje Račkoga i Vjekoslava Klaića preko Ferde Šišića do Ljudmila Hauptmanna (1942), zastupala gledište da je plemstvo već u razdoblju Trpimirovića, do kraja XI. stoljeća, posve oblikovani društveni pojam, s dvjema glavnim razinama, višim i nižim plemstvom. Argumentacija se pri tome oslanjala na: a) izričaje *proceres* i *nobiles Chroatorum* u vrelima X. i XI. stoljeća te na b) sadržaj spisa *Pacta conventa* ili *Qualiter*.⁵¹ Godina 1102. u takvoj je predodžbi bila odlučujuća prijelomnica, koja je spajala nazivlje vrela X. i XI. stoljeća s jedne i podatke o hrvatskim plemenima i hrvatskom plemstvu od XII. do XV. stoljeća s druge strane. U stvari cjelokupna Šišićeva koncepcija o postanku i razvoju plemstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj ovisila je o tumačenju spisa *Pacta conventa* i o procjeni njegove sadržajne vjerodostojnosti.⁵²

U Šišićevu razlaganju neprijeporna je bila samo činjenica da vrela X. i XI. stoljeća uistinu poznaju nazive *proceres* i *nobiles*. Već se u članku 12. zaključaka splitskoga crkvenog sabora 925. ističe: ako bi kralj i prvaci Hrvata (*rex et proceres Croatorum*) htjeli sve biskupije splitske metropolije podvrgnuti pod vlast svojega, ninskoga biskupa, neka “nijedan od naših biskupa po čitavoj njihovoj

zemlji niti krsti niti posvećuje crkve ili svećenike". Na drugome pak splitskome crkvenom saboru 928. godine papin legat Madelbert okupio je, pokraj drugih biskupa, i Grgura "s hrvatskim vladarom i njegovim prvacima" (*cum Croatorum principe et eius proceribus*).⁵³

Naziv *proceres* nalazi se i u 17. poglavlju *Salonitanske povijesti* Tome Arhidakona, u opisu zbivanja u Hrvatskoj nakon Zvonimirove smrti: "Nastade stoga velika nesloga među svim prvacima kraljevstva" (*Cepit itaque inter omnes regni proceres magna discordia suboriri*), ističe splitski kroničar.⁵⁴ Izraz pak *nobiles* sadržavaju isprave XI. stoljeća.⁵⁵ Bez obzira na pitanje o vjerodostojnosti rano-srednjovjekovnih isprava smije se zaključiti da izrazi *proceres* i *nobiles* upućuju na sloj prvaka, uglednika koji se nalaze oko kralja i koji se nakon Zvonimirove smrti sukobljavaju oko vlasti u Hrvatskoj.

No Šišić je taj sloj uglednika ili velikaša izravno povezao sa spisom *Pacta conventa*, u skladu s gledištem o njegovoj sadržajnoj vjerodostojnosti, smatrajući da upravo oni, kao predstavnici dvanaest hrvatskih plemena, 1102. sklapaju ugovor s kraljem Kolomanom. Dapače, da bi potkrijepio vjerodostojnost toga spisa i izričaj o dvanaest plemena koji sklapaju sporazum s kraljem Kolomanom, istaknuo je da se "ovih dvanaest hrvatskih plemena ne spominje za doba narodne dinastije nikad u ispravama kao jedna cjelina, t.j. kao 'duodecim generationes nobilium regni Croatiae'" i da "prvi put bješe spisak tih plemena napi-san za sporazuma s Kolomanom g. 1102", ali da se u ispravama XII. do XV. stoljeća plemena pojedinačno spominju i da su srećom "sačuvane vijesti, u kojima se kao o jednoj cjelini, tako reći o kasti, govori o 'duodecim generationum nobilium regni Croatiae'".⁵⁶ Šišić je time izjednačio dva podatka vrelâ: a) izričaj "XII nobiles sapientiores de XII tribubus Chroacie", u spisu *Pacta conventa*, i b) naziv "nobiles duodecim generationum regni Croacie", koji se pojavljuje u ispravama iz sredine i druge polovice XIV. stoljeća, smatrajući da oba ta naziva upućuju na isti društveni pojam. Zbog toga je u *Priručniku izvora hrvatske historije* (1914.) pažljivo skupio sve podatke o "dvanaestero plemena", od isprave za Glamočane iz 1273. do isprave banovca Mihajla Živkovića iz 1459. godine.⁵⁷

U Šišićevu tumačenju osobito je bila važna isprava iz 1273., prema kojoj kralj Ladislav IV. uzdiže Glamočane u "broj i zajednicu hrvatskih plemića" (*ad numerum, cetum et consortium Croatorum nobilium*) da uživaju iste slobode kao "pravi, prvi i prirodni plemići kraljevine Hrvatske" (*veri, primi et naturales regni Croatiae nobiles*).⁵⁸ Šišić je smatrao da ta isprava dokazuje da su "prvi, pravi i prirodni plemići kraljevstva hrvatskoga", t.j. hrvatsko praplemstvo, dakle ono, koje je opstojalo i živjelo prije Sv. Ladislava i Kolomana, uživali (za ugarskih kraljeva) neke slobodštine", prije svega "mirno' posjedovanje zemlje s oprostom od tereta i plaćanja".⁵⁹

Na takvoj osnovici Šišić je oblikovao ovakvu shemu o razvoju hrvatskog plemstva:

A) Rani srednji vijek (VII.-XI. stoljeće)	HRVATSKO PRAPLEMSTVO	“plemstvo dvanaestero plemena” ne spominje se kao cjelina
B) Doba Arpadovića (XII.-XIII. stoljeće)	“PRVI, PRAVI I PRIRODNI PLEMIĆI KRALJEVINE HRVATSKE”	1) “spisak plemena” prvi put u <i>Pacta conventa</i> 1102. godine 2) pojedinačno spominjanje plemena u ispravama XII. i XIII. st.
C) XIV. i XV. stoljeće	“PLEMSTVO DVANAESTERO PLEMENA”	plemena se spominju kao cjelina (“kasta”)

Hrvatsko je plemstvo (praplemstvo) dakle, prema Šišiću, društvena pojava koja ispunjava čitavo srednjovjekovno doba hrvatske povijesti, ali u kojoj je jedva primjetna kategorija razvoja. Dapače, takva je predodžba prije svega podređena jednom cilju: obrani vjerodostojnosti *Pacta conventa*. U metodičkom pogledu to je retrogradna argumentacija jer nastoji ispravama od 1273. do 1459., uz pojedinačne podatke o plemenima u XII. i XIII. stoljeću, dokazati vjerodostojnost zapisa o dogovoru s kraljem Kolomanom 1102. godine. Institucija “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”, koja se upravo pod tim nazivom prvi put spominje u ispravi o parnici između cetinskih plemića i kneza Ivana Nelipčića 1360. godine (*nobiles duodecim generationum regni Croatiae*), odnosno u nešto sažetijemu obliku u ispravi za Vireviće iz 1350/51. godine (*duodecim generationes Croatorum*),⁶⁰ ostala je tako na samome rubu Šišićeva zanimanja. Svako napredovanje u tumačenju hrvatskoga plemstva, kao društvene pojave, ovisilo je o dvama metodičkim postupcima: a) o razini kritičnosti prema spisu *Pacta conventa* (*Qualiter*) i b) o postavljanju vjerodostojnih vrela o “plemstvu dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske” u središte istraživačkoga razlaganja.

3) “Plemstvo dvanaestero plemena”: historiografija

O d gledišta o vjerodostojnosti *Pacta conventa* prvi se već na samome početku XX. stoljeća odvojio Milan Šufflay, u prilogu “Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen” (1915.), ocjeni Šišićeva *Priručnika izvora hrvatske historije*.⁶¹ Šufflay smatra da su *Pacta conventa* “falsifikat”, a spis datira u sredinu XIV. stoljeća. Spis nije sačuvan u izvornome obliku, a sastavljen je prema 17. poglavlju *Salonitanske povijesti* Tome Arhidakona i ispravi kralja Kolomana Samostanu sv. Marije u Zadru iz 1102. godine.⁶²

Uklonivši *Pacta conventa* iz godine 1102., Šufflay se usredotočuje na sačuvane podatke o “plemstvu dvanaestero plemena”, upozoravajući da se prvi autentični podatak o toj instituciji ne javlja prije godine 1350., tj. prije isprave za Vireviće. Na takvoj osnovici Šufflay oblikuje posve drugačiju predodžbu o stvaranju hrvatskoga plemstva od one koju je zastupao Ferdo Šišić.⁶³ Smatra